

МАРІАННА ГІРШ, ЛЕО ШПІТЦЕР

«РОСІЙСЬКИЙ РІК»

Дилему, яку ми хочемо розкрити в цій статті, найкраще відображає жарт, популярний того часу:
28 червня між Бухарестом та Чернівцями зустрічаються два потяги. Один з них прямує на південь з біженцями з Чернівців, а другий – на північ з тими, що повертаються до Чернівців. Раптом двоє братів упізнають один одного, виглядаючи з вікон. Один з них на потязі, що їде на північ, на нову радянську Північну Буковину; другий – разом з етнічними румунами тікає з територій, анексованих советами. Коли потяги рушають у протилежних напрямках, обидва брати одночасно кричать один до одного, шалено жестикулюючи: «Мешигенер!» (Дурень!)

Карл Гірш

Пакт Гітлера–Сталіна та його наслідки

Пакт Гітлера–Сталіна чи пакт про ненапад Ріббентропа–Молотова мав глибоко руйнівні наслідки для мешканців Чернівців та Північної Буковини. Саме цей договір створив ситуацію, за якої став можливим перехід наприкінці червня 1940 р. Чернівців та Буковини від Румунії під контроль Радянського Союзу. Наступні 12 місяців радянського правління, протягом яких відбулися радикальні політичні, соціальні та економічні

перетворення, завершилися в останні тижні депортаціями тисяч осіб. На думку більшовиків, вони були неблагонадійні, а тому, з міркувань соціальної політики чи безпеки, їх слід було вивезти вглиб Радянського Союзу. Більшість депортованих були євреями. Потім радянське правління на цій території було раптово перерване німецьким вторгненням у Радянський Союз та наступним відновленням румунської влади у регіоні наприкінці червня 1941 р., інтенсивними репресіями та серією масштабних депортацій румунською владою євреїв та інших «небажаних елементів» на територію між Дністром та Бугом, яка отримала назву «Трансністрія».

Хоча це було не настільки очевидно в той час, наскільки стало зрозумілим у ретроспективі, але пакт Гітлера–Сталіна відзначив момент, коли усі надії на «належність», «громадянство», «постійність» та «дім», які євреї Чернівців ще могли мати, були знехтувані, якщо не вщент розбиті. За кілька місяців після його оголошення євреї усвідомили, що їх чекає маргіналізація, виключення із суспільства, депортації та переслідування по обидва боки цього нового та зрештою нестабільного політичного кордону. Для них вже не було місця.

Безумовно, про пакт Гітлера–Сталіна написано вже багато, як і про супутні події, що призвели до початку Другої світової війни. Але конкретні наслідки цього документа для населення Чернівців та Північної Буковини не були зрозумілими. Не мала уявлення про ці наслідки, як здається сьогодні, навіть німецька сторона. Пакт, підписаний міністром закордонних справ Гітлера Йоакімом фон Ріббентропом та його радянським колегою В.М. Молотовим у Москві, був, як влучно зауважив Джордж Кенан, «сам по собі відносно безневинним, хоча й надто сенсаційним політичним жестом»¹. Він декларував взаємну неагресію СРСР та Німеччини і стверджував нейтралітет кожної зі сторін у випадку нападу на одного із союзників третьої сторони. Незважаючи на те, наскільки цей пакт був політичним шоком для Британії, Франції, лібералів і лівих у світі, які плекали надію, що СРСР виступить як військова противага нацистській територіальній експансії кінця 1930-х рр., найгірші міжнародні наслідки мав секретний протокол-додаток до пакту та його виконання. Цей протокол розділив Східну Європу

¹ Kennan G.F. *Russia and the West under Lenin and Stalin*. – Boston, 1960. – P. 332.

на «сфери впливу» та визначив зони, в яких кожна сторона може скористатися особливими правами «у випадку територіальних чи політичних перетворень»². За цією домовленістю радянська сфера впливу мала включати Фінляндію, Латвію та Естонію, Литву, близько двох п'ятих сходу Польщі та румунську провінцію Бессарабія³. Залишок Східної Європи на захід від радянської сфери мав належати Німеччині.

Євреї Чернівців та Північної Буковини не могли уявити темне майбутнє, яке пророкував їм пакт Гітлера–Сталіна. Навіть після нападу Німеччини на Польщу за тиждень після підписання пакту – а саме цей напад розпочав Другу світову війну та уможливив «територіальні та політичні перетворення», які дозволили переміщення радянських та німецьких сил у їхні відповідні сфери впливу – Буковина посідала другорядне місце у територіальних планах обох держав. На відміну від неї сусідня Бессарабія давно була проблемною територією для Радянського Союзу та Румунії, і втягнення у конфлікт Північної Буковини та Чернівців відбулося на додачу до визначення політичного статусу власне Бессарабії.

Бессарабія була частиною Російської імперії понад століття, з 1812 до 1918 рр. Після приходу до влади більшовиків вона була анексована та перетворена на румунську провінцію. Державні кордони були переглянуті у ході Паризької мирної конференції, якою закінчилася Перша світова війна. Радянська Росія ніколи не визнавала право Румунії на Бессарабію, і хоча вона була із самого початку надто слабка, щоб це право ефективно заперечити, радянська влада підтримувала «право власності» на Бессарабію як основний предмет для суперечок між двома країнами протягом понад двох десятиліть. Потім, наприкінці червня 1940 р., Радянський Союз надіслав Румунії ультиматум з вимогою невідкладної передачі під свій контроль Бессарабії та Буковини – провінції, що ніколи Росії не належала. Радянський міністр закордонних справ Молотов обґрунтовував останню вимогу тим, що «Буковина є останньою частиною “об'єднаної України”, а тому радянський уряд має приділити увагу вирішенню цього питання одночасно з Бессарабським

² Idem.

³ Таємний протокол було змінено у вересні 1939 р., щоб включити до радянської сфери Литву. Натомість Німеччина отримала більшу частину Польщі. Див.: Idem.

питанням»⁴. Хоча з часом, через тиск з боку Німеччини на прохання Румунії, Радянський Союз обмежив свої вимоги Бессарабією та Північною Буковиною, Молотов продовжував обґрунтовувати права на ці території, заявляючи:

«Перехід Північної Буковини до Радянського Союзу може лише невеликою мірою... компенсувати величезні збитки, завдані Радянському Союзу та населенню Бессарабії за 22 роки румунського домінування у Бессарабії»⁵.

Радянський Союз вимагав повної евакуації з цих територій румунських військових та цивільних державних інституцій за чотири дні починаючи з 28 червня 1940 р. і звільнення основних міст Бессарабії та Буковини (Кишинів, Чернівці та Акерман) від румунської влади вже на перший день. Частиною вимоги були гарантії з боку Румунії, що в процесі військового та цивільного відходу з територій залізничні шляхи, аеропорти, телеграфні станції, технічні засоби та інші потенційно важливі стратегічні та військові об'єкти не будуть виводитися з ладу⁶.

Шукаючи відповідь на радянський ультиматум, румуни звернулися по допомогу до Берліна. Однак німецький уряд порадив румунському уряду не суперечити радянським вимогам та скоритися ультиматуму Молотова⁷.

Після того Румунська королівська рада не мала іншого вибору, як почати виведення військової та цивільної адміністрації. О другій годині 28 червня радянські війська вже перетинали румунський кордон у Бессарабії та Північній Буковині. Наступний перехід влади до Червоної армії проводився, як пізніше зазначав Девід Даллін,

«з винятковою швидкістю та винятковими методами, особливо беручи до уваги, що території були передані за домовленістю, а не в результаті воєнних дій. Літаки скидали парашутистів та

⁴ Цит. у: *Dima N. Bessarabia and Bukovina: The Soviet-Romanian Territorial Dispute.* – Boulder, 1982. – Р. 27.

⁵ Цит. у: *Dallin D.J. Soviet Russia's Foreign Policy, 1939–1942.* – New Haven, 1942. – Р. 237.

⁶ *Ibid.* – Р. 237–238; *Dima N. Op. cit.* – Р. 28.

⁷ *Kennan G.F. Op. cit.* – Р. 339–340; *Dallin D.J. Op. cit.* – Р. 238; *Dima N. Op. cit.* – Р. 29–30.

легкі танки на залишену територію як символ радянської окупації. За ними з'явилася піхота та важкі танки. За дві доби радянські війська досягли західних кордонів Бессарабії та Буковини і окупація стала *fait accompli*⁸.

Радянський прихід на нові території одразу поклав початок масштабному двосторонньому переселенню, що його відображено у жарті, який так добре запам'ятав Карл Гірш і який є епіграфом до його статті. У Старе королівство (Regat) вглиб Румунії та з королівства у регіони, окуповані советами, протягом тижня після 28 червня перейшло близько 200 000 румунських біженців з Бессарабії та Північної Буковини. Водночас маси румунських громадян – може, понад 100 000 осіб, включаючи багатьох євреїв, прихильників комунізму та партійних функціонерів, осіб із сімейними зв'язками у Бессарабії та Північній Буковині – переїхали до окупованих Радянським Союзом територій. Крім того, приблизно 80 000 *Volksdeutsche* – переважно давніх німецьких сільських поселенців – було евакуйовано з Бессарабії і ще десь 30 000 з Північної Буковини⁹.

Під час поспішного відходу з Буковини та Бессарабії вглиб королівства румунські військові забирали усе обладнання та рухоме майно. Але деякі офіцери та їхні підрозділи, відчуваючи злість та гіркоту від того, що було презентоване пропагандою як найбільше національне пониження, жадали помсти, атакуючи цивільне населення – особливо євреїв – у містах та селах на шляху відходу. Шукаючи винних та підбурювані антисемітською пропагандою, яка звинувачувала місцевих євреїв у нападах на відступаючих румунів і підтримці та допомозі наступаючому Радянському Союзу, солдати, за участі місцевих селян, грабували домівки та власність, били, гвалтували та вбивали єврейських жителів.

Через усі ці обставини євреї Північної Буковини більше, ніж будь-коли у минулому, відчули ненадійність свого становища. Незважаючи на те, що євреї страждали від румунського антисемітизму та вважали прихід радянської влади можливим спасінням і що у підпільному комуністичному русі було чимало євреїв, протягом наступного «російсько-

⁸ Повідомлення Associated Press з Бухареста, 30 червня 1940 р., перефразовано у: *Dallin D.J.* Op. cit. – P. 238.

⁹ *Ibid.* – P. 239; *New York Times.* – 1940. – June 30, July 1.

го року» тисячі євреїв ще будуть позбавлені власності та переслідувані комуністичною владою як «капіталісти – вороги народу». І водночас частина румунського соціуму – особливо румуни, які прямо чи побіжно, як солдати чи цивільні, мали зв'язки з Буковиною й Бессарабією та їхніми столицями, – вважали місцевих євреїв за потенційних, якщо не активних, «комуністичних ворогів держави», яких звинувачували у допомозі і підтримці режиму, що так безсоромно позбавив Румунію території та національної слави.

Приєднання

Після подій 28 червня 1940 р. євреї Чернівців мали зробити миттєвий вибір між двома «сферами впливу», Антонеску/Гітлером або Сталінім. Для деякого вибір був очевидним: вони були лівими, симпатиками комуністів. Для інших обирати швидко було важче, а ще важче було потім зрозуміти чи пояснити свій вибір. «Для мене завжди залишиться таємницею, чому я забажав лишитися у Чернівцях замість того, щоб тікати у Бухарест», – пише Манфред Райфер, єврейський політик, котрий, будучи членом кількох сіоністських організацій та єврейським депутатом у румунському парламенті, знав, що стане об'єктом переслідувань радянської влади. «Чи то була апатія, чи надія, що обрати можна буде пізніше, чи страх перед правлінням «Залізної гвардії» в Румунії? А можливо, я лишився у рідному місті з цікавості поспробувати життя у соціалістичній державі? Сьогодні я розумію свій вибір не більше, ніж тоді»¹⁰.

Для Карла Гірша, котрий працював у той час на будівництві залізниць у південній Румунії, червневі дні 1940 р. були найважливіші:

«Я був спантеличений. Усі свої речі я лишив у Селістрі (на чорноморському узбережжі) і взяв лише документи (я віз їх у портфелі); втратив зв'язок із братом, але дістався залізничного вокзалу у Бухаресті та сів на потяг до Чернівців... На усіх станціях ми бачили потяги, які рухалися у зворотному напрямку, забиті біженцями з Бессарабії та Північної Буковини, переважно етнічними румунами.

¹⁰ Jüdisches Städtebild Czernowitz / Ed. A. Corbea-Hoisie. – Frankfurt am Main, 1998 (далі – Jüdisches Städtebild Czernowitz). – P. 243.

Близько полудня наступного дня ми прибули до Аданкат, десь 25 км на південь від Чернівців, де нам сказали, що дістатися Чернівців потягом неможливо. Разом з іншими шукачами пригод ми пішли пішки... Ми заночували у маленькому містечку, а потім йшли ще наступного ранку. Ми не бачили жодних залишків румунської армії, вони втекли 28-го, але вранці 30-го ми побачили перші радянські війська трохи на південь од Чернівців. Мабуть, то були елітні підрозділи – молоді блондини на чудових конях; ми радо вітали їх.

Ми, як і більшість євреїв у Чернівцях, вважали, що є два позитивних аспекти приходу радянської влади на Буковину: по-перше, то була наша симпатія до радянського експерименту, яку поділяла більшість ліберальної спільноти у світі; а по-друге – це було наше спасіння від майбутнього німецького панування в Європі. Навіть багаті євреї, які тоді ще не розуміли, що їхньою наступною домівкою може стати Сибір, були гнані страхом перед німецьким пануванням»¹¹.

Безумовно, на той час ані Карл, ані його друзі не знали, що їх «симпатія до радянського експерименту» буде швидкоплинною і що за якісь п'ять років, після перемоги Союзу над німцями та відновлення їх влади над Чернівцями, він перетинатиме той самий кордон в іншому, південному, напрямку, з вигуком «Der Schlag soll sie treffen!» («Хай їх грім поб'є!»). У своїх мемуарах Карл згадує це глибоке розчарування, порівнюючи те, що було відомо про радянський режим до 1940 р., що вони дозволяли собі знати, з тим, про що вони особисто довідаються та навчаться з власного радянського досвіду: «Пакт між Гітлером та Сталіним мав би змусити нас задуматися. Ми читали про суди у Москві наприкінці 30-х... Я знав, що в цьому було щось докорінно неправильне, але...». Ці передбачення та післябачення в його та інших спогадах перемішані з описами перших днів радянського правління та почуттями полегшення та надії, які мали багато євреїв.

Письмові та усні спогади про цей важкий рік уривчасті та напружені через спроби свідків розв'язати клубок протиріч у пам'яті та конфліктуючі думки і сприйняття подій тоді й зараз, а також суперечли-

¹¹ Hirsch K. A Life in the Twentieth Century. – P. 58.

ві емоції, з ними пов'язані. За словами Флоранс Гейманн: «Здавалося, що “радянський рік” морально зашкодив їм більше, ніж наступні роки, коли румуни та німці вдерлися у місто та кинули єврейське населення у пекло Шоа»¹².

У спогадах та свідоцтвах очевидців відображені радикальні ідеологічні зміни, яких зазнали громадяни у цей час, а також надзвичайна важливість, яку надавали тому, щоб обрати «правильну» сторону за надзвичайної її відносності. «Новий режим почав функціонувати, і громадяни були змушені забути про закони держави, до яких вони звикли до радянської окупації», – пише Манфред Райфер. «Їх судили, їм виносили вироки... Кожен поспішав якнайшвидше забути про минуле, порвати з традиціями, пристосуватися до духу нового ладу»¹³. Проте зараз в їх історіях видно навіть більше. Розповідаючи про ті події молодим слухачам та читачам сьогодні, після розпаду Радянського Союзу та розчарування у комунізмі, їм важко пояснити свою радість, нехай і швидкоплинну, з приводу приєднання територій советами. У своїх розповідях вони відчують потребу гідно відзначити позитивні почуття, які відчували з початку, й одночасно передати скептицизм та розчарування, які вони зараз поділяють з багатьма своїми слухачами. Таким чином, потрібно себе звинуватити та виправдати. Потрібно передати ті перспективи, обіцяні комуністичними революційними ідеалами та їх міжнародну привабливість, почуття влади, що виникало внаслідок належності до руху, який обіцяв глибокі суспільні перетворення в час, коли навколо них замикалося коло нацизму та шаленого антисемітизму. Але одночасно розповіді мають відображати наростання розпачу та розчарування. Позитивні зміни, впроваджені радянським урядом, так само як і наростання страху, підозр та переслідувань, яких багато хто зазнав. Така комбінація вимагає чималого таланту оповідача, здатності поєднувати напруження з іронією та самопізнанням. Перл Фіхман, наприклад, зображує ці дні у своїх мемуарах таким чином: «Десь у перші тижні вони привели танцюристів Мойсеева, які виступали на центральній площі міста... Потім були

¹² *Heymann F. Le Crépuscule des Lieux: Identités juives de Czernowitz.* – Paris, 2003. – P. 272. Мій переклад.

¹³ *Jüdisches Städtebild Czernowitz.* – P. 244.

відомі єврейські письменники, які радували нас своєю поезією та співали яскравих єврейських революційних пісень. Протягом наступних кількох років усі вони пішли на смерть»¹⁴.

Російський рік

Розчарування й справді набирало обертів, хоча завжди з огляду на тривожні новини про війну Гітлера, яка була противагою цьому процесу. Дедалі більше євреї Чернівців, так само як і інші європейські євреї, усвідомлювали, що їх загнано у пастку між двома смертельними режимами, для яких вони були небажаними об'єктами: переслідувань, депортацій та, згодом, винищення для одного; і підозр та репресій для другого. Вони переживали глибокі зміни у своєму повсякденному житті, почутті особистої, професійної та групової ідентичності – і це все на тлі страху та війни, що швидко поширювалася.

Радянська військова адміністрація, що спочатку контролювала місто, була швидко змінена цивільною, яка взялася за ретельне втілення політики «українізації». Ключові пости у Чернівцях було віддано чиновникам з Москви та Києва; місцеві українці отримали другорядні посади. Деякі євреї, які втратили роботу через румунські антисемітські закони, були відновлені на своїх посадах советами, хоча загалом політика українізації закривала євреям доступ до високих постів¹⁵. Серед євреїв єдиними, хто отримав явні впливові посади, були активісти підпільної Комуністичної партії – як, наприклад, Сара Грінберг та Міхаель Докторович, чиї глибокі зв'язки з комуністичним підпіллям виявилися лише зараз. Це надало таким людям можливість потім допомагати друзям і родичам знайти роботу та певним чином захищати їх від переслідувань та загроз, що наближалися.

Робота була обов'язком усіх, хто був старшим від вісімнадцяти років. Але багато для кого було важко, або й неможливо, знайти роботу, і вони мали виживати продаючи домашнє майно¹⁶. Працевлаштування

¹⁴ *Fichmann P.* Before Memories Fade. – Booksurge Publishing, 2005. – P. 61.

¹⁵ *Hausleitner M.* Die Rumänisierung der Bukowina. – München, 2001. – P. 363; *Levin D.* The Jews and the Inception of Soviet Rule in Bukovina // *Soviet Jewish Affairs.* – 1976. – Vol. VI, No. 2. – P. 55.

¹⁶ *Hausleitner M.* Op. cit. – P. 358.

стало заходом «пролетаризації», яку посилила нова манера вдягатися – нехтуючи дорогим одягом, краватками та ювелірними виробами – символами небезпечного тепер буржуазного життя¹⁷. Деякі, як-от Манфред Райфер, могли забезпечити собі працевлаштування лише за допомогою хабарів: «Мене оббрехали, тож я не мав права вчителювати у початкових чи середніх школах. Але через одного знайомого українця я вийшов на зв'язок зі шкільним інспектором... та домовився про вчительську посаду в обмін на шубу, пару чобіт та шапку. Угода спрацювала: я надав товари, а він – роботу»¹⁸. У вересні було введено радянську валюту, і, оскільки приватним особам дозволялося обмінювати не більше як 1000 лей за фіксованим курсом 40 лей / 1 рубль, більшість родин середнього достатку миттєво втратили всі свої заощадження¹⁹.

Мабуть, найважчим прихід радянської влади був, у першу чергу, для старшого покоління, особливо людей з достатком. Перл Фіхман пише, що їхні батьки були розгублені та залякані: батько Фіхман встиг продати свій маленький магазинчик ще до приходу комуністів, і йому пощастило, що радянський наглядач, приписаний до їхнього будинку, зареєстрував його як «службовця», а не власника. Власники, разом з банкірами, ділками та купцями, отримали ідентифікаційні посвідчення з позначкою «39», які для багатьох пізніше означатимуть квиток до Сибіру. Члени підпільних сіоністських організацій, як і бундисти, також мали код «39» у паспортах – у їхньому випадку це означало неблагонадійність та заборону проживання на потенційно стратегічно важливих територіях. З іншого боку, фахівці, як-от інженери, вчителі, адвокати та робітники, отримували паспорти з позначкою «40» і були класифіковані як «корисні для держави»²⁰.

Цікаво, що жінки з буржуазних єврейських сімей отримували трохи більшу платню. Частково це було можливим тому, що вони частіше спілкувалися з місцевими українцями – хатньою прислугою чи на ринках – та вивчили кирилицю і могли спілкуватися українською.

¹⁷ Levin D. Op. cit. – P. 60.

¹⁸ Jüdisches Städtebild Czernowitz. – P. 245.

¹⁹ Остання зарплата Карла як румунського інженера була приблизно 5000 лей на місяць.

²⁰ Geschichte Der Juden in Der Bukowina / Ed. H. Gold. – Vol. 2. – P. 12.

Але навіть вони, як і господині з менш багатих родин, не могли вести хазяйство та купувати продукти самостійно після приходу советів; вони мали залучати своїх дітей та родичів, щоб стояти у незліченних чергах на базарах та в магазинах. Їжа, навіть хліб, ставали дедалі менш доступними протягом року; а такі продукти, як цукор чи масло, майже взагалі зникли. Незаконний, але дуже розвинений, чорний ринок полегшував купівлю товарів, але ціною був ризик арешту та погроз²¹.

Молоді люди, які мали знайти роботу чи бажали продовжувати навчання, мали вивчити російську. Школярам дали кілька місяців на опанування російської мови у державних школах. Єврейським дітям надавалася можливість відвідувати школи з мовою викладання на їдиш чи івриті (один з винятків за панування російської), але багато євреїв були переважно німецькомовні та румуномовні, а отже, не знали жодної з офіційних мов. З тим за цей рік значно зросла кількість шкіл з викладанням на їдиш, а також якість освіти в таких школах, незважаючи на те, що у Чернівцях не вистачало вчителів, аби навчити мові усіх дітей, яким був потрібен їдиш для постійного навчання у цих школах. На кінець року багато дітей розмовляли на їдиш, що мало відрізнявся від буковинської німецької, яку вони вивчили вдома²².

Студентів університету обтяжили курсами російською мовою, які викладали професори, яких було запрошено до міста, аби трансформувати університет. Як пише Перл Фіхман: «Вчитель мав незвичне завдання: викладати у студентів, серед яких майже ніхто не розумів ані його, ані підручник. Кожні кілька речень він зупинявся, аби перепитати: “Sie verstehen Genossen?” (Ви розумієте, товарищі?). То був максимум його німецької»²³. Але більше від мовних труднощів студентів лякало суворе сталінське політичне виховання, від якого вони великою мірою залежали. Коли позитивна атмосфера в університеті почала руйнуватися внаслідок перших арештів та депортацій, усі викладачі та одногрупники стали потенційними донощиками. «Ми боялися один одного», – пише Фіхман. Розмови ставали більш утаємниченими, росли підозри. «Студента Давида Зайдмана...

²¹ *Hausleitner M.* Op. cit. – P. 357, 358.

²² *Levin D.* Op. cit. – P. 65.

²³ *Fichmann P.* Op. cit. – P. 59.

анонімно звинуватили у приховуванні свого сіоністського минулого та у поширенні сіоністської пропаганди. Коли друзі дізналися про це звинувачення, саме Пауль (Целан) почав розмови про те, що необхідно “будь-якою ціною врятувати колегу від депортації до Сибіру”, що могло бути очікуваним покаранням»²⁴. Один з викладачів згадується у кількох розповідях як особливо харизматичний, а отже, підозрілий: «Він грав на піаніно та читав поезію, радуючи нас. Він наважувався читати напам'ять Єсеніна, поета-символіста, якого не визнавала офіційна програма. Офіційно ми мали захоплюватися Маяковським, який прославляв Радянський Союз... Чи цей вчитель російської справді критично ставився до партійної лінії, чи грався у гру, сплановану НКВС, назавжди залишиться для мене таємницею»²⁵.

Усі єврейські соціальні та політичні організації, крім комуністичних, мали бути розпушені. Керівництво деяких організацій, як-от «Ганоар Гаціоні» та «Бейтар», радило своїм членам тікати від советів у Румунію. І не дарма, адже їх члени, які лишилися в Чернівцях, були згодом заарештовані та депортовані. Схожа доля спіткала активістів Бунду. Інші ж організації, наприклад, «Гашомер Гацаїр», продовжили роботу у підпіллі. «Залюкування, арешти і допити стали долею лідерів та активістів сіоністського руху у Північній Буковині», – пише Дов Левін²⁶. З тим єврейській, а особливо їдишистській, культурі дозволяли розвиватися, хоча й у набагато обмеженішій формі, ніж сподівалися їдишисти 1920-х. Київські та кишинівські їдишистські театральні трупи весь рік давали вистави. Але з газет на їдиш лишилася одна київська «Штерн», а друкувалися лише письменники, які були авторами соцреалістичних робіт російською чи українською мовами. Колекції бібліотек мовою їдиш ретельно перевірялися і «недоречні» книжки з них вилучалися.

Найгіршим, за словами Цві Явеця, було те, що в перші місяці після приходу радянської влади дітей у школах вчили не лише прославляти Сталіна і революцію, а й утримуватися від критики Гітлера і Німеччини. Доротеа Селла згадує шокуючу деталь у своєму романі-спогадах

²⁴ *Chalfen I.* Paul Celan: A Biography of his Youth / Tr. Maximilian Bleyleben. – New York, 1991. – P. 112, 113.

²⁵ *Fichmann P.* Op. cit. – P. 63.

²⁶ *Levin D.* Op. cit. – P. 58.

про цей період: «7 листопада 1940 р. ми вперше (у Чернівцях) святкували річницю Жовтневої революції і брали участь в обов'язковій демонстрації. ...Ми вишикувалися й активно махали руками, вітаючи осіб на головній трибуні, коли біля радянських генералів та почесних осіб я побачила групу офіцерів Вермахту. Їхні посмішки справили на мене неприємне та гнітюче враження. Мабуть, через іронію, яку вони ледве приховували»²⁷. Незважаючи на це, подруга Селли, комуністка Енді, відмовлялася ставити під питання доречність пакту, запевняючи Селлу, що «Сталін знає, що робить»²⁸.

У будь-якому випадку, за винятком найупертіших комуністів, питання було не в тому, чи розчаруватися у радянському режимі, а в тому, наскільки швидко ставав зрозумілим масштаб його порочності і зрадливості. Одними з факторів, що впливали на швидкість усвідомлення та наступне розчарування, були клас та вік. «Маю сказати, що жоден з моїх однокласників не був розстроєний, коли росіяни націоналізували усі наші товари, – згадує Цві Явець. – 28 червня 1940 р. я був сином мільйонера. 29-го – сином бідняка, бо в нього нічого не лишилося»²⁹. Карл Гірш, який походив з набагато скромнішого класового прошарку, відзначав, що спочатку «ми не відчували невидимої руки КДБ. Безумовно, було багато жертв, наприклад, власники експропрійованих заводів, магазинів, прибуткових будинків, – але то не зачіпало нас особисто; ми бачили соціальну справедливість у тому, що ці магазини та промислові заводи тепер належали народу, як нам казали»³⁰. Ба більше, розгортання війни в Європі послабило критичність євреїв до нововведень у самому місті, позаяк радянський режим, байдуже наскільки гнітючий, залишався єдиним спасінням від Гітлера та нацистів. Хоча доступ до інформації про війну обмежувався советами, а новини піддавалися цензурі. Приватні радіо були поставлені поза законом, а слухання трансляцій стало таємним і небезпечним заняттям. Єдина доступна газета, «Радянська Буковина», друкувала лише офіційну пропаганду та мало інформації про дії німців у Польщі чи деінде. Поки офіційно мав силу пакт Гітлера–Сталіна,

²⁷ Sella D. Der Ring des Prometheus. – Rimbaud, 1996. – P. 19.

²⁸ Ibid.

²⁹ Yavetz.

³⁰ Hirsch K. Op. cit. – P. 65.

радянська преса не надрукувала жодної статті про переслідування євреїв на окупованих німецькими військами територіях³¹.

На нових радянських територіях постійно продовжувався процес обмеження особистих свобод: «Я раптом усвідомила, що бути громадянином означає бути певного роду в'язнем», – пише Перл Фіхман³². Офіційні посвідчення особистості з тавром «євреї», необхідність дозволів на пересування навіть на найменші відстані, масові арешти та депортації, обов'язкова участь у громадських маніфестаціях та мітингах, втручання в усі сфери приватного життя – усе це породжувало у людей почуття дедалі більшої уразливості, незахищеності. Незважаючи на те, що синагогам дозволялося продовжувати служби, єврейські студенти відчували, що їм не можна дотримуватися єврейських свят; на вияв непокори цьому Перл Фіхман у 1940 р. вперше у житті постилася на Йом Кіпур. Разом з тим, Карл Гірш зазначає, що «сьогодні можна сказати, що ті часи були відносно спокійними, порівняно з весною 1941 р., коли вторгненням у Югославію розпочалася нова фаза війни за кордоном. Ми почувалися в безпеці за щитом міцної радянської армії. І хоча ми були не надто задоволені втіленням ідей комунізму у Радянському Союзі, ми ще вірили, що це можна робити краще»³³.

Депортації

Та ось прийшов доленосний день 13 червня 1941 р., менше ніж за три тижні до радянського відступу з регіону. Війна між СРСР та Німеччиною була неминуча. У Чернівцях підрозділи НКВС приходили до тисяч домівок, давали мешканцям годину на збори, заганяли їх у відкриті вантажівки та транспортували до головної залізничної станції міста для подальшої депортації. Наступного ранку дітей та молодь забирали зі школи чи університету, щоб депортувати разом з їхніми батьками.

Кого було депортовано? З 3800 людей, арештованих 13 червня й у наступні кілька днів у Чернівцях та сусідніх селах, 80% були євреями. Їх вважали «ворогами режиму». Переважно це були власники «паспорту 39», власники землі та майна, багаті селяни, члени нелегальних

³¹ *Hausleitner M.* Op. cit. – P. 366; також *Levin D.* Op. cit.

³² *Fichmann P.* Op. cit. – P. 60.

³³ *Hirsch K.* Op. cit. – P. 67.

політичних партій, молодіжних рухів та інші, підозрювані у симпатіях до німців³⁴.

«З нашого будинку депортували сім'ю з десятирічною донькою, – пише Перл Фіхман. – Чоловік був власником маленької меблевої крамнички, націоналізованої державою. З будинку навпроти депортували родину, в якій сина та доньку усі вважали комуністами. Тато, п. Іппен, був соціалістом, син добровільно зголосився воювати на стороні Республіки у громадянській війні в Іспанії та був там убитий. Потім стало відомо, що всю сім'ю було визнано нон-грата, бо сина підозрювали у прихильності до троцькістів. Донька та зять були комуністами, але оскільки жили разом з батьками, то їх забрали з усіма. Потім помешкання опечатали й у нього в'їхав комісар чи офіцер з родиною. Вони й успадкували усе хазяйство. ...Багато росіян вважали прийнятним фактом те, що люди зникають із забаганки їхньої влади»³⁵.

Манфред Райфер описує свій депортаційний досвід: «Шестеро озброєних офіцерів НКВС стояли перед дверима, наполегливо дзвонили й вимагали їх впустити. Моя дружина та я були настільки перелякані, що не могли підійти до дверей. ...Вони (згодом пробившись у помешкання) оточили моє ліжко та сказали нам пакувати білизну й одяг і слідувати за ними. Я відповів, що й не подумаю, оскільки я хворий, ще на лікуванні, шойно пройшов важку операцію і майже сліпий, а отже, нездатний подорожувати. Я показав їм документи з лікарні, які доводили ще й про моє слабке серце. Вони казали, що такі байки всі вигадують, і наполягали, щоб ми швидко вдягалися і збирали речі – на новому місці будуть лікарі, котрі потурбуються про моє здоров'я». Але коли Райфер прокинувся згодом у лікарні, після кількох неуспішних спроб транспортувати його до залізниці під проливним дощем на носилках, він почув по радію випуск новин про «маси людей, котрі добровільно бажали переселитися подалі від Чернівців». Пише Райфер: «З тисяч бажаних переселитися лише частину вдається облаштувати, – передав диктор. – Лише тепер я зрозумів усе лицемірство радянської пропагандистської машини»³⁶.

³⁴ *Hausleitner M.* Op. cit. – P. 363–366.

³⁵ *Fichmann P.* Op. cit. – P. 66, 67.

³⁶ *Jüdisches Städtebild Czernowitz.* – P. 251, 252, 254.

Було мало часу оцінити вплив тих депортацій та небезпеки, які вони несли колишнім власникам майна чи членам таких груп, як рух сіоністської молоді «Гашомер Гацаїр». У неділю 22 червня Німеччина почала вторгнення у Радянський Союз, почалася масштабна війна і Чернівці знову опинилися у фронтовій зоні. Для єврейського населення міста постали нові небезпеки. Але незважаючи на це, оглядаючись назад, багато чернівецьких євреїв вважають депортації 13 червня 1941 р., словами Дова Левіна, «втіленням усього, що траплялося за радянської влади у 1940–1941 рр.», та вважають їх «символом того багатого на події року»³⁷.

«Я був надзвичайно обурений, коли проходив повз залізничну станцію (13 червня) по дорозі на ткацьку фабрику і побачив усіх цих людей в товарних вагонах, котрі чекали пересилки у Сибір, – свідчить Карл Гірш. – Тоді я сказав собі, що ніколи не забуду і не пробачу цієї нелюдності. Але знаєте, що дивне? Коли в жовтні (того ж року) розпочалися загальні нацистські депортації – я таки забув. Пам'ятаєте, до кінця червня совети вже залишили місто. І ми мали зробити вибір: тікати з ними, чи лишитися тут чекати на німців»³⁸.

*Переклад з англійської
Віталія Боброва*

³⁷ Levin D. Op. cit. – P. 59.

³⁸ Hirsch K. Op. cit. – P. 68.